

Торчинська Т. А.

МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ОНОМАСТИЧНОМУ ЗМІСТІ НАВЧАННЯ

У статті висвітлюється проблема мовленнєвого розвитку молодших школярів на ономастичному змісті навчання, який постійно стимулює пізнавальну активність учнів, сприяє виробленню у них умінь користуватися словом, допомагає виявляти та розвивати потенційні можливості школярів, впливає на формування україномовної особистості в цілому, а також є одним із ефективних засобів, що має невичерпні навчальні та виховні можливості. Відтак, значну увагу необхідно приділяти вивченню слова, тобто опрацюванню ономастичного локального матеріалу, оскільки він ефективно сприяє мовленнєвому розвитку молодших школярів і формуванню україномовної особистості.

Ключові слова: власні назви, іменовані об'єкти, онім, ономастичний простір, ономасти, мовленнєвий розвиток, активізація пізнавальної діяльності, словотворча класифікація.

У Державному стандарті початкової освіти зазначається, що заміна соціальних функцій української мови, надання їй статусу державної послужили важливою підставою для переорієнтації мети її навчання в загальноосвітній школі. Свідоме ставлення до мови починається із проникнення в її лексичне багатство. Оскільки слово – найактивніша одиниця мовлення, то вивченню лексеми слід приділяти належну увагу на всіх освітніх рівнях. Достатній лексичний запас і свідоме його розуміння – одна з умов вільного володіння усним і писемним мовленням, що є фундаментальною основою розвитку навчально-пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку не лише на уроках мови, а й у процесі вивчення всіх інших предметів початкової ланки освіти.

Саме у початковій школі закладаються основи світосприймання дитини, виховуються почуття патріотизму і гуманізму, формується добросовісне ставлення до навчання, активізується пізнавальний інтерес, поглиблюється внутрішня потреба до здобуття й усвідомлення знань. Тому кожному вчителю потрібно відповідально ставитися до осмислення основного змісту навчання, закладеного в чинних підручниках, а в разі необхідності, творчо підійшовши до його аналізу, самому розробити або дібрати з кращих художніх творів той необхідний матеріал, який розширив би світогляд учнів і викликав у них потребу самостійно пізнавати сутність виучуваного.

Одним з ефективних засобів, який може допомогти молодому поколінню у частковому розв'язанні проблеми національного відродження, є використання ономастичного матеріалу, що має практично невичерпні навчальні і виховні можливості. Такий зміст навчання, як засвідчує практика роботи окремих учителів загальноосвітніх шкіл, постійно стимулює пізнавальну активність учнів, сприяє виробленню у них умінь користуватися словом, допомагає виявляти та розвивати потенційні можливості школярів, впливає на формування україномовної особистості в цілому.

На необхідність використання локального ономастичного матеріалу у навчально-виховному процесі з дітьми у свій час вказували А. Ф. Дістервег, Я. А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, Ж. Ж. Руссо. Їхні ідеї були творчо розвинуті В. П. Вахтеровим, О. В. Духновичем, Т. Г. Лубенцем, Д. Д. Семеновим та іншими педагогами.

Дослідження лінгводидактів переконують, що без належної навчально-пізнавальної активності не може бути успішного засвоєння знань із жодного предмета. Досягнення у навчанні – джерело внутрішніх сил дитини, яке породжує бажання вчитися і продукує енергію для подолання навчальних труднощів. Фундаментальні дослідження доводять, що саме завдяки специфіці розвитку психіки дітей молодшого шкільного віку за визначених

умов навчання закладається продуктивний тип навчально-пізнавальної активності, який істотно впливає на успіх подальшого здобуття освіти в середніх і старших класах.

Великого значення роботі над словом надавали і надають у своїх наукових працях українські педагоги і лінгводидакти С. Х. Чавдаров, О. М. Біляєв, Л. О. Варзацька, М. С. Вашуленко, Л. І. Мацько, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк, М. Я. Плющ та ін.

Слово, словосполучення або речення, яке служить для виділення іменованого ним об'єкту; його індивідуалізації та ідентифікації – це онім або власна назва [2].

У будь-якій мові онімів набагато більше, ніж загальних назв (апелятивів). Словники розвинених літературних мов налічують тисячі слів (без включення власних назв), у той час як рахунок онімів іде на мільйони (наприклад, кожен із жителів України має прізвище, ім'я, по батькові, іноді – псевдонім, прізвисько тощо). Проте потрібно відзначити, що переважна частина онімів невідома абсолютній більшості носіїв мови, чого не можна сказати про загальні назви.

Зрозуміло, що не усі одиничні предмети потребують наявності власних назв. Оніми вживаються тоді, коли потрібно диференціювати людей, продукти їхньої діяльності, території, де вони проживають, тощо. Саме власні назви надають повідомленням визначеності, конкретності, індивідуальності та локалізації дії. Можливо, виникли оніми трохи пізніше, ніж загальні назви, однак можна вважати, що з тих пір, як людина стала так себе кваліфікувати, існують і власні назви, які насамперед були засобом розрізнення членів первісних людських колективів або вказували на навколишні географічні об'єкти.

Будучи невід'ємною складовою частиною словникового складу певної мови, оніми мають специфічні, відмінні від апелятивів, ознаки. Основними з них вважаються такі, як: позначення одиничних, окремих предметів або явищ; локалізованість денотатів (чітка визначеність, обмеженість, окресленість); вторинність імен по відношенню до апелятивів (денотат спочатку має загальну назву, потім – власну), значне кількісне переважання власних назв над загальними і одночасно залишення більшої частини ономастикону відомою лише обмеженій групі людей; підвищений зв'язок онімів із позамовними факторами; незакінченість ономастичної номінації; відсутність безпосереднього зв'язку із поняттям; підвищена предметність; здебільшого неможливість прямого перекладу власних назв на інші мови; відсутність загального значення (крім випадків, коли власні назви вживаються у значенні загальних); функціональна обмеженість онімійної системи, охоплення нею лише частини мовних елементів, нездатність утворювати повноцінний текст [1].

Кожен етнос має своє уявлення про власні назви і коло онімізованих об'єктів. Тому термін “онімійний простір”, з метою врахування історичного світогляду і національно-етнічної специфіки ономастичних уявлень, потрібно вживати у двох значеннях: 1) як загальнолінгвістична категорія, тобто як система ономастичних одиниць; 2) як категорія якоїсь мови у певний момент її історії (наприклад, сукупність власних назв, які зараз існують в українській мові, складає її онімійний простір).

Онімійний простір, відповідно до іменованих об'єктів, поділяється на онімійні сектори і поля, які складаються з онімів певних класів. Саме класифікація онімів є одним із основних, найбільш важливих завдань ономастів, оскільки без неї неможливі опис та аналіз власних назв. Всебічну характеристику онімів забезпечує використання різноаспектних параметрів їхнього групування, виходячи із належності онімів до певних мов, територій, хронологічних відрізків, соціальних формацій тощо. Тоді і підхід до ономастичного матеріалу, і методи його вивчення, і глибина будуть відповідати конкретним завданням. Орієнтуючись на цей висновок, взявши до уваги усі лінгвістичні та екстралінгвальні характеристики власних назв, можна виділити наступні класифікації онімів: 1) класифікація за типом іменованих об'єктів; 2) класифікація за шляхом виникнення назв; 3) структурна класифікація; 4) хронологічна класифікація; 5) словотворча класифікація; 6) етимологічна класифікація; 7) лексико-семантична (мотиваційна) класифікація;

8) стилістична та естетична класифікація тощо.

Групування власних назв за типом іменованих об'єктів надзвичайно об'ємне і різнобічне. Така детальна градація просто необхідна, оскільки всю онімію в цілому уявити практично неможливо. Саме ця класифікація дає уявлення про ономастичну картину усього світу.

Отже, усі оніми поділяються на назви космічного і земного простору. Назви космічного простору включають передусім космоніми (назви зон космічного простору, галактик, зоряних систем, сузір'їв і їхніх частин: Велика Ведмедиця, Чумацький Шлях) і астроніми (назви окремих небесних тіл: зірок, планет, комет, астероїдів тощо: Сонце, Венера, комета Галлея).

Назви земного простору поділяють на біоніми (імена живих організмів) та абіоніми (назви неживих організмів чи явищ, природних або створених людиною).

У складі біонімів надзвичайною продуктивністю відзначаються антропоніми (власні назви людей: імена, прізвища, псевдоніми тощо: Тарас Григорович Шевченко, Леся Українка); сюди ж відносяться зооніми (клички тварин: Рябко, Мурчик) та фітоніми (власні назви рослин: дуб Любомудр на хуторі Надія).

Абіоніми поділяються на топоніми (назви географічних об'єктів), стратоніми (власні назви геологічних формацій та горизонтів: Курська магнітна аномалія) та власні назви, пов'язані зі сферою людської діяльності.

Топоніми, у свою чергу, зазнають детального групування на основі наявності різних класів географічних об'єктів. Насамперед сюди відносяться власні назви поверхні суходолу (терроніми) та водної сфери (гідроніми). Серед перших виділяють ороніми (назви об'єктів рельєфу: Говерла, Казбек), хороніми (назви територій: Поділля, Черкащина), ойконіми (назви поселень: Київ, Іванівка); еклезіоніми (назви церков, монастирів: Почаївська лавра) тощо.

Серед гідронімів розрізняють океаноніми (назви океанського простору: Тихий океан), пелагоніми (назви морів: Чорне море), лімноніми (назви річок, струмків, потоків: Дніпро, Смотрич), гелоніми (назви боліт: Безодня).

Власні назви сфери людської діяльності умовно можна розділити на три сфери: міфологічно-релігійну (теоніми – власні назви богів: Перун, Зевс і міфоніми – власні назви будь-якого онімійного поля у казках, міфах, думках тощо: Одісей, Іван-Селянський син), розумову, ідеологічну (до ідеонімів відносяться артіоніми – назви творів образотворчого мистецтва: картина “Дев'ятий вал”; біблїоніми – назви писемних творів: роман “Собор”; фалероніми – назви свят: Великдень; геортоніми – назви періодичних видань: газет “Освіта”; документоніми – назви документів: Конституція України; поетоніми – імена в художній літературі: Чіпка Вареник тощо) та прагматичну, матеріальну (до прагматонімів відносяться хрематоніми – назви речей: Цар-пушка; порейоніми – назви транспортних одиниць: фірмовий поїзд “Чорноморець” тощо).

Класифікація власних назв за шляхом їх виникнення передбачає передусім поділ онімів на ті, які виникли природно і штучно. Природним шляхом виникають переважно топоніми, космоніми, а штучним – антропоніми, ідеоніми, прагматоніми, мікротопоніми тощо (у перших назв творець – народ, а у других можна конкретно визначити автора назви). Іноді спеціально створені і природні оніми визначаються на основі сфери їхнього функціонування – офіційної (Хмельницький, Ірина) та неофіційної (Проскурів, Іра, Іринка тощо). Саме друга градація онімів і можливість їхнього розпізнавання важлива для учителів та учнів початкової школи.

Структурна класифікація передбачає поділ онімів на однокомпонентні назви переважно іменникового або прикметникового типу (села Березівка і Привітне, прізвища Петренко і Малий) та багатокомпонентні: ім'я + по батькові + прізвище людини (Іван Якович Франко), прикметниково-іменникові ойконіми (Великий Берег), предикативні одиниці у функції біблїонімів (“Хіба режуть воли, як ясла повні?”) тощо.

У початковій школі учні зустрічаються зі структурними варіантами власних назв при роботі з антропонімами і топонімами, коли звертається увага на особливості написання та відмінювання. Частково характеризується і структура назв міні-творів, особливо якщо вони містять компонент, який вивчається на певному уроці.

Хронологічний аспект притаманний усім категоріям власних назв, адже кожна епоха має свої типові моделі і морфеми-наповнювачі, причому їхня продуктивність в ономастиці може не збігатися із поширеністю в інших сферах мовознавства. Аналіз онімів у цьому плані дуже тісно пов'язаний з історією, археологією, етнографією, діалектологією; найбільш повно він може бути проведений у топонімії та антропонімії – з виділенням нашарувань різних епох та мов.

Хронологічний аналіз для учнів початкової школи недоступний, однак окремі пояснення такого плану можливі, коли учні зустрічаються у творах на історичну тематику із застарілими словами – власними назвами колишніх реалій.

В основі словотворчої класифікації лежить спосіб творення конкретної власної назви. Найбільша кількість онімів утворюється за допомогою різновидів морфологічного способу деривації: суфіксації (Петро □ Петрівка), префіксації (Случ □ Прислуч), конфіксації (Дніпро □ Задніпровський), усічення (Ірина □ Іра) та основоскладання (Біла гора □ Білогір'я), а також морфологічно-синтаксичного (нижне □ Нижнє), лексико-семантичного (вовк □ Вовк), лексико-синтаксичного (крути вус □ Крутивус) та синтаксичного (Гірський Тікич) способів словотворення.

Із словотвірною класифікацією власних назв тісно пов'язане визначення твірних основ онімів (багато мовознавців вважають це лексико-семантичною характеристикою власної назви). За цим принципом усі власні назви можна поділити на відапелятивні (утворені від іменників: ріка □ Ріка, прикметників: синій □ Синюха, числівників: повість "Сорок перший" тощо) та відонімні (утворені від антропонімів: Іван □ Іваненко; ойконімів: Умань □ Уманський; гідронімів: Буг □ Прибузьке; хоронімів: Україна □ Українець тощо).

Спосіб словотворення і твірна основа онімів мають значні відмінності залежно від класу іменованих об'єктів. Це підтверджує і аналіз ономастикону шкільних підручників. Серед прізвищ переважають деривати, утворені за допомогою суфіксів -енк-о, -єнк-о (Бандуренко, Шевченко), -ук-, -юк-, -чук- (Лучук, Осадчук), -ськ-ий, -зьк-ий, -цьк-ий (Василевський, Житомирський) та шляхом антропонімізації апелятивів (Заєць, Орел). Ойконіми утворені суфіксальним (Луцьк, Українка), морфологічно-синтаксичним (Львів, Хотин) та лексико-семантичним (Ізюм, Смотрич) способами; хороніми – переважно суфіксальні (Полтавщина, Херсонщина) чи префіксально-суфіксальні (Поділля, Полісся) деривати; зооніми – або онімізовані апелятиви (Білочка, Півник), або суфіксальні деривати (Лиска, Мурко) тощо.

Така сама диференціація спостерігається і у визначенні твірних основ онімів: прізвища утворюються від імен, топонімів, іменників-назв професій; особові імена – від словосполучень або прикметників, часто іншомовного походження; ойконіми – від адміністративно-територіальних та географічних термінів, антропонімів та гідронімів; гідроніми – від дієслів та прикметників; зооніми – від іменників, прикметників та звуконаслідувальних слів тощо.

Звичайно, власне спосіб творення слів, зокрема і власних назв, у початковій школі не з'ясовується. Однак визначення афіксів у словах Іванівка, Забаштанівка, Приморське тощо фактично є словотворчим аналізом; за цим зразком школярі згадають інші подібні оніми. Це стосується і визначення твірної основи онімів Придунайський, Кам'янець-Подільський, Надністрянка: його виконання учням під силу і є першим кроком до етимологізації. Аналогічні завдання найкраще пов'язувати з місцевим матеріалом.

Етимологічний аналіз онімів, який передбачає з'ясування походження як самої назви, так і її варіантів, тісно пов'язаний із лексико-семантичним (мотиваційним), який передбачає визначення тих відношень, які виникали між денотатом та онімом у момент назвотворення. Ці відношення безпосередньо характеризують походження назви; врахувавши їх, можна виділити оніми з локативним (вказують на місцезнаходження денотата: Поліське, Придністров'я), квалітативним (вказують на якусь характерну ознаку денотата: Холодний Яр, Тихий океан), посесивним (вказують на приналежність денотата певній особі: Львів, Ружин), патронімічним (вказують на зв'язок з іменами предків: Малиничі, Ярмолинці), меморіальним (вказують на присвоєння назв в честь якихось осіб чи подій: Хмельницький, Івано-Франківськ) значеннями.

Різні групи онімів мають певні відмінності в етимологічній та лексико-семантичній структурі. Наприклад, імена за походженням в основному давньоєврейські (Іван, Марія), грецькі (Анатолій, Софія), латинські (Валентин, Тетяна) або слов'янські (Володимир, Надія). Вони переважно мають квалітативне забарвлення, тобто вказують на ті риси характеру, які б хотіли бачити батьки у своєї дитини (Валерій – “сильний”, Євген – “благородний”, Костянтин – “стійкий”, Оксана – “гостинна”, Юлія – “кучерява”).

Гідроніми вважаються одними з найдавніших онімів, які з колишніх часів доносять нам інформацію про міграції народів, взаємовпливи різних мов та діалектів. Саме тому з'ясувати походження назв гідрооб'єктів дуже важко. Гідроніми, які мають відносно прозору етимологію, відносяться до квалітативів слов'янського, балтійського, тюркського або ірано-скіфського походження (Десна, Дніпро, Синевір, Стрий).

Етимологія ойконімів здебільшого відома. Передусім найчастіше зустрічаються локативні (Полтава, Луганськ), квалітативні (Острог, Рівне), посесивні (Косів, Ніжин) та меморіальні (Кіровоград) назви поселень переважно міського типу.

Нерозгорнені назви художніх творів вказують на головних героїв (Дощик. Січові стрільці), місце (В їжачкові хаті. У лісі) або час дії (Восени. У неділю), а багатокомпонентні біблійні різноаспектно характеризують зміст майбутньої розповіді (Перша зустріч з весною. Міцну дружбу ніякий мороз не заморозить).

Оскільки кожна власна назва – це слово, яке розвивається за законами певної мови, то й інформація про нього здобувається за допомогою таких лінгвістичних засобів, як встановлення мовної приналежності оніма, виявлення фонетичних і фонематичних закономірностей та морфонологічних чергувань, етимологічний, структурний, словотвірний, генетичний та інші аналізи тощо. Екстралінгвальні фактори при цьому лише допомагають знайти підставу для виникнення або зміни власної назви, виявити певні тенденції, пов'язані із присвоєнням імені.

Ономастичні дослідження можуть проводитися синхронічно і діахронічно, із застосуванням порівняльно-історичних методів. За обсягом досліджень розрізняють ономастику: глобальну, яка вивчає типологічну подібність онімів різних країн та народів, виявляє загальні закономірності власних назв незалежно від їхньої мовної приналежності; ареальну, яка з'ясує особливості територіального поширення певних ономастичних типів, та регіональну, яка виділяє ономастичні системи, що об'єднують оніми певних регіонів. Правописні форми, особливості вимови, норми відмінювання власних назв визначає прикладна ономастика, а принципи їх створення та функціонування в художніх творах – поетична. Історична ономастика вивчає творення власних назв віддалених від нас епох, а теоретична – встановлює загальні закономірності розвитку та функціонування онімійних систем.

Отже, головне завдання кожного вчителя початкової ланки освіти – розбудити у дитини допитливість, сформулювати інтерес дослідника різних явищ і фактів як у процесі вивчення окремих предметів, так і в галузях суспільного життя. Потрібно об'єднати навчальний матеріал з позашкільними особистими враженнями дітей. У зв'язку з цим

значну увагу необхідно приділяти вивченню слова, особливо – опрацюванню ономастичного локального матеріалу, оскільки він ефективно сприяє мовленнєвому розвитку молодших школярів і формуванню українськомовної особистості.

Використана література :

1. *Бондарський М. С.* Словник географічних назв / М. С. Бондарський. – К. : Радянська школа, 1959. – 216 с.
2. *Глинський І. М.* Твоє ім'я – твій друг / І. М. Глинський. – К. : Веселка, 1970. – 128 с.
3. *Коваль А. П.* Знайомі незнайомці : Походження назв поселень України / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 304 с.
4. *Янко М. Т.* Гомін Землі : Загадки топонімічні / М. Т. Янко. – К. : Веселка, 2000. – 127 с.

References :

1. *Bondarskyi M. S.* Slovnnyk heohrafichnykh nazv / M. S. Bondarskyi. – K. : Radianska shkola, 1959. – 216 s.
2. *Hlynskyi I. M.* Tvoje imia – tvii druh / I. M. Hlynskyi. – K. : Veselka, 1970. – 128 s.
3. *Koval A. P.* Znaiomi neznaiomtsi : Pokhodzhennia nazv poselen Ukrainy / A. P. Koval. – K. : Lybid, 2001. – 304 s.
4. *Ianko M. T.* Homin Zemli : Zahadky toponimichni / M. T. Yanko. – K. : Veselka, 2000. – 127 s.

Torchinskaya T. A. Речевое развитие младших школьников на ономастическом содержании обучения.

В статье освещается проблема речевого развития младших школьников на ономастическом содержании обучения, которое постоянно стимулирует познавательную активность учащихся, способствует выработке у них умений пользоваться словом, помогает выявлять и развивать потенциальные возможности школьников, влияет на формирование украиноязычной личности в целом, а также является одним из эффективных средств, что имеет неисчерпаемые учебные и воспитательные возможности. Поэтому значительное внимание необходимо уделять изучению слова, то есть обработке ономастического локального материала, поскольку он эффективно способствует речевому развитию младших школьников и формированию украиноязычной личности.

Ключевые слова: *имена, именуемые объекты, оним, ономастическое пространство, ономасты, речевое развитие, активизация познавательной деятельности, словообразовательная классификация.*

Torchunskaya T. A. Speech development of primary school pupils in onomastic learning content.

In the article is clarified the problem of speech development of younger pupils on onomastic training content that is constantly stimulating cognitive activity of pupils, promoting the development of these skills using the word, helping to identify and developing the potential of pupils, has been affected the formation of Ukrainian identity in general, and is one of the effective means which having inexhaustible training and educational opportunities. Therefore, special attention should be paid to the study of word, is processing local onomastic material because it is effectively contributed to the development of pupils speech and formation of Ukrainian identity.

Keywords: *proper names, named objects, onym, onomastic space, onomasty, speech development, activation of cognitive action, derivational classification.*